

VÁRALLYAY GYULA

PÜSPÖK A CSALÁDBAN

■ A Magyar Királyság és Lengyelország határához közel feküdt Kisszeben városa Sáros megyében. Már 1405-ben szabad királyi város jogot nyert Luxemburgi Zsigmond német-római császár- és magyar királytól, ami beindította az egész környék fejlődését. Szász telepesek az 1400-as években a környék felvirágzását felgyorsították, és Kisszeben is összefogott a pentapolitana együtműködésben Kassa, Eperjes, Bártfa és Lőcse városaival. Gyarapodásukat igazolja, hogy a piaristák latinul vezetett iskolát alapítottak Kisszebenben, ahol még ma is álló reneszánsz templomot építettek Keresztelő Szent János emlékére, valamint egy bástya jellegű harangtornyot és erődítményekre emlékeztető középületet. Akkoriban kétezer lélekszámú lakossága fontos várossá emelte. Jelentőségét igazolja az is, hogy két olyan rangos, aranyozott és festett, faragott fa szárnyas oltárt készíttettek ebben a kis városban 1496-ban, majd 1510–1520-ban, amelyek később felkerültek Budapestre, a Nemzeti Galériába. A későbbi oltár közepén Gábrriel Arkangyal térdel Mária előtt – mindkettő kiváló művészi alkotás, mai napig állandó kiállításon láthatóak fent, a Várban.

Korabeli és későbbi helytörténeti források szerint Várallyai Szaniszló az 1490-es években született Kisszebenben, és természetes lenne, hogyha a Keresztelő Szent János-templomban keresztelték volna – de nem tudjuk bizonyosan. Tanulmányait Magyarországon és – igen valószínű – Itáliában végezte, bár a Pécsi Egyházmegye irattára nem adott erre határozott választ. Viszont későbbi, hallatlanul sikeres pályafutása két magyar király szolgálatában azt sugallja, hogy egy nagy presztízsű egyetem, mint például Ferrara eminens diákja lehetett – úgy, mint az 1300–1500-as évek során Magyarország több magas rangú egyházi előjárója.

A Várallyai családot dr. Karácsonyi János genealógus, a magyar nemzetségek 14. századig terjedő történelmének szakértője Őrösúrtól származtatja. Őrösúr atyja, Acsád, a Névtelen Jegyző, Kézai és a *Képes Krónika* szerint a királyi ház egyik nőrokonát vette feleségül. Előkelő voltukat jelzi, hogy fiát nem Őrösnek, hanem Őrösúrnak hívták, akitől az egész nemzetség nevét kapta. A Sajó Tiszába való szakadásánál, Sajó-Őrösön telepedtek le, és a Nyárad folyóhoz közel, Kács – egykor Felkács vagy Kách – nevű helység mellett három borsodi völgyben a királytól földet és Szendrő mellett erdőt kaptak. Még mielőtt családnéveket használtak volna, a Várallyaiak felmenői között találjuk I. Miklóst, aki 1230-ban a borsodi várföldek visszafoglalására felállított bizottság tagja, valamint fiát, II. Lőrinczet (1249–92), aki pedig ispán volt Kácson. Már 1248-ban okirat tanúskodik arról, hogy Kácson a nemzetség által emelt monostor egy cserepi uradalommal határos. Több más család is az Őrösúr nemzetségtől származott, mint a Leányfalvi, Tibold, Sályi és Geszti. Tiboldiak és Gesztiak a Várallyaiakkal együtt osztozkodtak a nemzetség jószágain a 13. században, miután a többi család kihalt. Várallyai utódok még évszázadokkal később is említik a monostort, mikor a családnevet leggyakrabban már Várallyaynak írják. Egy latin nyelvű okiratban „Stephanus de Várallya de eodem Genere Ueresúr” 1715-ben bizonygatja, hogy a nemzetség 1291-ben

monostort emelt Kácson. A negyvenhárom évvel későbbre tett monostorépítés ugyan téves, mégis megerősíti a korábbi okiratokban foglalt információt, ami a családban szájról szájra szállt évszázadokon át.

Idővel a Várallyay család a királyság területén szétszóródott, akár Várallyay vagy Várallyai néven, de magukat és felmenőiket mind az Órosúr nemzetségből származtatják – korábban még latin nyelvű okiratokban. Így nem fér kétség ahhoz, hogy Várallyai Szaniszló is a Borsodban letelepedett Órosúr nemzetségből származott.

Hosszú idők óta őrzött és továbbadott családi iratokban, valamint levél- és irattárakban feltárt dokumentumokban hetven Órosúrtól származó Várallyay között találunk jeles katonákat – mint Rákóczi egyik őrnagyát, aki részt vett fejedelmi tanácsokon is, valamint tiszteket az 1848-as szabadságharcban, földbirtokosokat, országgyűlési képviselőket, mint Várallyay Istvánt, aki Szabolcs megye képviselője volt az 1683-ban Thököly által összehívott kassai országgyűlésen, polgármestereket, királyi követet és püspököt, bírókat, ügyészeket, politikusokat, tudósokat, protestáns lelkészeket, teológusokat, valamint vándordiakokat a 14–18. század idején – többek között Bécsben, Németalföldön és Krakkóban. Különös elismeréssel munkálkodtak Várallyay kálvinista teológusok az 1600-as években Franekerben és Leydenben, ketten közülük könyvet is írtak az unitáriusokkal folytatott heves hitvita serkentésére. A jeles 56-os magyar költő és író, Gömöri György bukkant rá egyikük, Mihály Simon magyar–latin–görög szótárára a British Libraryben 2010-ben – a szótárt Szenczi Molnár Albert készítette 1648-ban.

A 19. és 20. században, amikor a bevándoroltak között elterjedt a névgyarosítás, voltak védett családnevek, amelyeket csak a miniszterelnökség hozzájárulásával kaphatott meg valaki. Ezek közé tartozott a Várallyay név is. Konkrét példa van rá, hogy valaki számára, aki magyarosítani akarta nevét az 1930-as években, a Várallyay név felvételét nem engedélyezték.

Visszatekintve évszázadokon át az Órosúr nemzetségbeli felmenőkre és a Várallyay család tagjaira, a közéletben Várallyai Szaniszló pályafutása tűnik a legsikeresebbnek. Bár életének korai éveit, tanulmányainak történetét és hitvallásos képzésének kezdeti időszakát homály fedi, a modern magyarországi történetírás, főleg a 19–21. századok idején publikált monográfiák, helytörténeti és a pécsi püspökségről írt tanulmányok feltárják magasra ívelő életútját mind az egyházon belül, mind a megyei közigazgatásban. Szaniszló egyik jeles kutatója, Muskovszky Viktor 1904-ben tanulmánya címében hibásan Várallyait írt, míg a szövegben végig Várallyait használt, mint a király püspöki kinevező oklevele. Emiatt később több helyen hibásan írják nevét.

Fiatalon Szaniszló közel került Szapolyai János erdélyi vajdához, akinek apja és nagybátyja Mátyás király országlása idején gazdagodott meg páratlan gyorsasággal, apja a királyság leggazdagabb főura lett, és Piast származású herecegnőt vett feleségül. Édesanyja révén János uralkodóházak vérrokona volt, így háttére révén már fiatalon kinevezték főkapitánynak, majd 1510-ben erdélyi vajda lett. Dózsa György lázadását 1514-ben ő verte le, és a vezért kegyetlenül meggyilkoltatta. Viszont ő fedezte fel Szaniszló kiváló képességeit, iskolázottságából eredő tudását, tájékozottságát az egyházi és világi törvények kánonjában, valamint veleszületett tehetségét a konfliktusos helyzetek kezelésére. Már 1526 előtt Szapolyai híve volt. Miután II. Lajos életét szette a Csele pataknál a vesztes Mohácsi csatában, országgyűlést hívtak össze Székesfehérváron, ahol 1526. november 10-én Szapolyait királlyá választották, és megkoronázták. Szaniszlót 1533-ban kinevezte fehérvári prépostnak.

II. Ulászló és Habsburg Miksa egyezséget kötöttek 1515-ben, mely szerint a Szent Korona a Habsburgokra szállna majd, ha II. Lajosnak nem lesz utódja. Mivel a tizenhat éves királynak gyermeke nem volt 1526-ban, így özvegye, Habsburg Mária révén I. Habsburg Ferdinánd császár jogot formált a magyar koronára. Főurak egy kis csoportja, mely nem támogatta Szapolyait, 1526 decemberében Pozsonyban I. Ferdinándot jelenléte nélkül szintén megválasztotta királynak. Perényi, a koronaőr korábbi társa, Szapolyai ellen fordult, a koronát visszavitte Visegrádra, a nemzeti ereklye állandó őrhelyére. Majd 1527 novemberében kiszolgáltatta a koronát I. Habsburg Ferdinándnak, akit Pozsonyban akkor királlyá koronáztak. Talán nem is meglepő, hogy Szapolyai és I. Ferdinánd koronázását ugyanaz a nyitrai püspök, Podmaniczky István celebrálta.

Ekkor kezdődött egy tizenhárom éves viszály Szapolyai János és I. Ferdinánd között, mivel mindegyikük legitim magyar királynak tekintette magát.

Egymás közötti gyakori összecsapások és háborús konfliktusok terhelték a már amúgy is tarthatatlan helyzetbe került királyságot Mohács után. Miközben a vetélkedő királyok elsősorban egymással voltak elfoglalva, kevesebb figyelmet tudtak fordítani a további ottomán terjeszkedés előkészületeire. Például 1530-ban, amikor Szapolyai Budát uralta, I. Ferdinánd hadai bekerítették a várat, hogy kiűzzék onnan a rivális királyt. A budai várban bezárt magyar haderők élelem szűkében kritikus helyzetbe kerültek. Szaniszló hű íródeákját, Zermeghet bízta meg, hogy János király számára delikát ételeket vigyen fel a várba, mikor már mindenből kifogytak, és az emberei lóhúson éltek, hogy tartani tudják a várat. Maga Szaniszló is jelentkezett a királynál, aki sürgős üzenetet küldött vele Nádasdy Tamás főkapitányhoz, hogy Szigetváron állomásozó hadait azonnal hozza fel Buda védelmére. Ez is igazolja, miként ásta alá a két király rivalitása a Királyság biztonságát a délről fenyegető török veszéllyel szemben.

Eljött a pillanat, amikor Szapolyai és I. Ferdinánd kénytelen volt fegyverszünetet kötni az ottomán veszély miatt. Négy magyar, a két rivális király követi 1531-ben Visegrádon ültek össze, hogy a feltételekben megállapodjanak. Szapolyai részéről Szaniszló tárgyalta a király egy másik bizalmasával együtt, és egy időre sikeresen felfüggesztették a hadiállapotokat a két viaskodó fél között. Ám az ismételten fellobbant harcok, csaták hallatlan károkat okoztak az országnak, mivel legyengítették hadviselő képességüket a török ellen. Közben Szapolyai egészsége megromlott, és több hibás döntést is hozott, bár a velencei Aloisio Gritti kormányzóvá való kinevezését Várallyai és Nádasdy meggátolták, a király kinevező levelét nem ellenjegyezték. Szapolyai 1540-ben meghalt, és újszülött trónörökös fiát, János Zsigmondot megválasztották magyar királynak, bár soha nem koronázták meg. Apja után ő is erdélyi vajda lett, majd 1570-től az első erdélyi fejedelem.

Szaniszlónak, miután elvesztette az utolsó magyar király feltétel nélküli támogatását, körül kellett néznie, milyen lehetőségei adódhatnak közéleti pályája folytatására, mikor I. Ferdinándot már magyar királynak tekintették az országban. I. Ferdinánd nyilván tudott Szaniszlóról, hiszen hallotta, hogy János király hűséges és sikeres tanácsadója, bizalmasa volt, többek között ő folytatott fegyverszüneti tárgyalásokat Visegrádon saját küldötteivel. Még az sem kizárt, hogy nemcsak bizalmasai, de maga a császár is találkozhatott Szaniszlóval fehérvári préposti tisztsége okán. Nem is telt el egy év sem János király halála után, amikor Alessandro Farnese, III. Pál pápasága idején Ferdinánd kinevezte pécsi püspöknek és Baranya megye ispánjának 1541-ben.

A Pécsi Egyházmegyének komoly presztízse volt, Szent István 1009-ben alapította. Szaniszló elődei között is találni kiváló embereket, köztük a legtehetségesebb és messze a legelismertebb Janus Pannonius, hetven évvel korábban, Mátyás király idejében. Anyai nagybátyja, Vitéz János Várad püspöke volt, aki kiküldte őt tanulmányútra Itáliába, ahol felvilágosult humanista lett, az első jeles magyar költő, bár végig latinul írt, először Ferrarában, majd Paduában és végül Magyarországon. Realista líricizmussal ismertette költészetében a magyar tájakat, és néha erősen kritizálta az egyházat.

Mikor Szaniszló átvette püspöki székhelyét 1541-ben, a Pécsi Egyházmegye és a püspöki birtokok siralmas állapotban voltak. A Baranya megyei földesurak nemcsak egymás jószágait lopták, pusztították és fosztogatták, hanem a püspökséget is. Az iszonyatos konfliktusokat és egymás károsítását Szaniszlónak fel kellett számolnia békítő és közvetítő lépésekkel, de legalábbis meg kellett kezdenie a rend helyreállítását, a stabilitás és béke konszolidálását, valamint a bűnöző elemek visszaszorítását. Nem csupán püspökként, egyházi jószágainak érdekében, de mint baranyai ispán is szembe kellett szállnia a törvénytelenességgel, a királyi alkalmazásban tevékenykedő hivatalnokok és katonák visszaéléseivel. Nem utolsósorban azért, mert beiktatása után hamarosan nyilvánvaló lett, hogy az Oszmán Birodalom újabb nagy hadjáratot készít elő a déli határokon.

Szeged városát a törökök 1543 márciusában bevették, ami veszélyesebb helyzetet teremtett Baranya megyében is. Közben a tolnai és baranyai földesurak, mint Werbőczy Imre, Mekcsey István, Istvánffy István királyi támogatással felfegyverzett zsoldosai erőszakkal pusztítottak a környéken, sőt, közel Pécshez, megtámadták Bába kis városát is. Szaniszló levélben értesítette Várdai Pált a Magyar Királyi Helytartótanácsban a garázdálkodásokról, felhívta a figyelmét, hogy ezek még azt is elpusztítják, amit korábbi török portyázások épségben hagytak. Májusban Werbőczy felkérte Szaniszló püspököt, hogy az egyre gyakoribb török portyázások feltartóztatására, különösen Döbrököz környékén, küldjön fegyvereseket. Nádasdy Tamás dunántúli főkapitány már korábban küldött fegyveres katonákat Szaniszló püspöknek Pécs védelmére, így ez utóbbi még több katonát tudott átadni Werbőczynek, hogy majd az összes magyar katona találkozzon Dombóvár és Sásd falvak között május 5-én, és együttesen lépjenek akcióba a törökök ellen. Ebből azonban nem lett semmi, még a találkozóból sem, mert a magyar fegyveresek a közeli falvakat, sőt még a püspöki birtokokat is fosztogatni kezdték. Szaniszló erélyes panaszára Werbőczy a „rebellis természetű pécsi gyalogosokat” hibáztatta, de végül kiderült, hogy a randalírozók zöme a Nádasdy főkapitány által küldött katonák voltak – így felhagytak az erélyesebb panasztétellel.

Május 24-én hírt kaptak, hogy Pécestől délre Murad bég ostromolni kezdte Valpó várát – amit ma Horvátországban Valpóvnak hívnak. Szaniszló azonnal összevonta csapatait, és felszólította Werbőczyt, ő is mozgósítsa katonáit, hogy együtt siethessenek Valpó vára segítségére. Ugyanakkor levélben kérte fel Nádasdy főkapitányt, hogy nyújtson segítséget Pécs védelmére. Szaniszló választ nem kapott sem Várdaitól, sem Nádasdytól.

Júliusban, a törökök közeledésével, Pécsen a helyzet kritikus lett. Szaniszló ugyan megnyerte Paksy János és Alapy János kapitányok együttműködését Pécs védelmére, de sem a püspök, sem a két kapitány nem tudta meggyőzni a lovasságot, hogy teljes katonai erejükkel lépjenek fel az ostromoló török hadak ellen. A lovasság elhagyta Pécsset a török támadás előtt. Így Szaniszló puskás gyalogosaival maradt egyedül, hogy ellenálljon Pécs közel-

gő ostromának. Ez felvállalhatatlan vérontáshoz, a város lerombolásához vezetett volna, s ezért Szaniszló kivonta embereit, és feladta Pécsét, Veszprémbe menekült. Nádasdy a legsúlyosabb váddakkal hibáztatta a püspököt Pécs feladása miatt.

Szaniszló július 28-án levelet küldött Nádasdy Tamásnak, melyet valószínűleg latinul írt, de a forrás csak a magyar fordítást közli. Tisztázni kívánta a Pécs elvesztésével kapcsolatos hamis feltételezéseket és vádakot. Ismételten felhívta a figyelmet, hogy „folyamodtam Őfelségéhez, és mind Bécsben, mind Pozsonyban lakó tanácsosaihoz több levelek és követek által könyörögvén erős őrseregért”. Aztán hangsúlyozza: „Az oly sokszor ígért őrsereget nem láttuk [...], minek következményeként [...] midőn látták, hogy őrsereg nélkül vagyunk, mindnyájan csaknem kétségbe esetten elhagytak engem.” Pécs feladása okát így magyarázza: „terjedelmes várban kevés gyalogsággal mit tehettem volna, miután az egész lovasság kimondá, hogy ő a város falai között nem marad...” A királyhoz fordulván írja: „[...] levelem által fedem fel legjobban ártatlanságomat Legkegyelmesebb Uramnak [...] ha a dolog úgy kívánja, a törvény előtt végeztessek el az ügyem. Mert inkább meg akarok halni, mint szégyennel élni, miután úgyis annyi szolgálatom és költségeim után, miket a végvárok megerősítésére és költségeire fordítottam, mindenemből kifogytam és úgyszólván koldussá lettem.”

Úgy tűnik, a felelősség annyira sokakat érintett, hogy emiatt Pécs elvesztésének ügye soha nem került bíróság elé. Sőt I. Ferdinánd kinevezte Szaniszlót szepesi prépostnak, és ebben a minőségében 1545 februárjában részt vett a nagyszombati országgyűlésen, majd márciusban Szepesváraljára érkezett. Ott sikeres békéltetőként lépett fel, tucatnyi egyházi és világi viszályt pacifikált a *Magyar Katolikus Lexikon* szerint.

Több forrásból tudjuk, 1548. április 20-án halt meg, és a szepeshelyi Szent Márton-dómban van egy nagyméretű, rangos reneszánsz síremléke a dóm főoltára mellett, a szentély bal oldalán. Emléktáblája közepén a családi címer, alatta két oroszlán egymással szemben ül, talán jelképezve a két egymással háborúskodó magyar királyt, akiket Szaniszló élete során szolgált. Az emléktábla bal és jobb felében tízsoros latin epitáfiuma, mondhatni, óda az erényhez, és az elhalálozott szerény személyének dicsérete. Kijelenti, „királyok” fogadták, mert két kánonban is jártas volt (az egyháziban és világiban), és jeleskedett egyet nem értő emberek békítésében. Utolsó négy sora első személyben íródott, így igen valószínű, hogy azokat maga Szaniszló írta, melyekben szkeptikus hangon szól a földi élet magas rangú címeiről, saját egykori nagyságáról, hiszen minden, ami él, ahogy az utolsó sorok jelzik, elhalálozik, hamu lesz, ami marad, az Erény.

Az ősi családi adoma, valamint későbbi kutatások eredményei Várallyai Szaniszló püspök személyében egy jeles történelmi alakot tárnak elénk a mohácsi vész utáni korból.

Washington, 2019. október

■ IRODALOM

Bona Gábor: *Kossuth Lajos kapitányai*. Zrínyi Katonai Kiadó, Bp., 1988.

Budai Ferenc: *Polgári Lexicon*. III. rész. Pest, 1866.² 155, 863–865.

Fraknói Vilmos: *A magyar országgyűlések története. I. 1541–1590*. Bp., 1874–1974.

R. Kiss István: *A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549–1551. évi leveles könyve*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1908. CXXXIX.

Dr. Kretschmayr Henrik: *Gritti Lajos 1480–1534*. Magyar Történelmi Életrajzok. Az Athenaeum-Társulat Könyvnyomdája, Bp., 1901.

Ludoviková Zuzana – Mikó Árpád – Pálffy Géza: *A Szepeshelyi Szent Márton-templom. Egy felső-magyarországi katolikus központ késő reneszánsz és barokk sírkövei és halotti címerei. Művészettörténeti Értesítő* 2012. 313–318.

Magyar Katolikus Lexikon. Bp., 1941.

Myskovszky Viktor: *Váraljai Szaniszló püspök emléktáblájáról a szepeshelyi dómban. Archeológiai Értesítő* 1904. 421–425.

Naumann Tibor: *Dózsa legyőzője, Szapolyai János erdélyi vajdasága (1510–1526)*. Székelyföld 2014. 11. sz. 93–107.

Payr Sándor: *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története*. Sopron, 1924. 493–509.

Timár György: *The intentions of Pécs's Honorary (elected) Bishops to preserve episcopal estates in the era of Turkish rule*. In: *Tanulmányok Pécs történetéből 7. Pécs a török korban*. Ed. by Ferenc Szakály. Pécs Története Alapítvány, Pécs, 1999.

